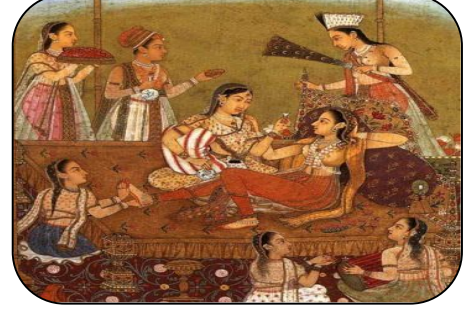

मध्ययुगातील भारतातील महिलांची सामाजिक परिस्थिती

प्रा. बालाजी दगडू गंगावणे

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग , प्रमुख
माऊली महाविद्यालय , वडाळा . ता उत्तर सोलापूर .

प्रस्तावना :

मध्ययुगीन काळ भारतीय महिलांसाठी अत्यंत निराशाजनक होता, कारण त्यांचा दर्जा आणखी खालावला होता. मध्ययुगीन भारत हा महिलांचा 'अंधाराचा काळ' होता. जेव्हा मुस्लिमांसारख्या परदेशी योद्ध्यांनी भारतावर आक्रमण केले तेव्हा त्यांनी स्वतःची संस्कृती आपल्यासोबत आणली. महिला केवळ त्यांच्या वडिलांची, भावाची किंवा पतीची मालमत्ता मानली जात होती आणि त्यांना कोणतेही स्वातंत्र्य नव्हते. ही विचारसरणी भारतीयांच्या मनात शिरली आणि त्यांनी त्यांच्या स्वतःच्या महिलांशीही असेच वागण्यास सुरुवात केली.

जात आणि समाजातील महिलांचे स्थान परस्पर जोडलेले आहेत. अकराव्या शतकापर्यंत शासक, श्रेष्ठी आणि राजांच्या विधवांमध्ये सती जाण्याची प्रथा संपूर्ण भारतात बरीच सामान्य झाली होती. गुजरातमधील कागदपत्रांचा संग्रह लेखापद्धती सारखे काही पुरावे असेही दर्शवतात की, महिलांना गुलाम म्हणून विकत घेतले जाऊ शकते आणि विकले जाऊ शकते आणि त्यांना सर्व प्रकारचे काम करायला लावले जाऊ शकते, ज्यामध्ये सर्वात घाणेरडे आणि शारीरिक कष्टाचा समावेश आहे. त्यांच्यावर शारीरिक आणि लैंगिक हिंसाचार देखील केला जात असे. दुसरीकडे, राजदरबारात व्यावसायिक नर्तकी म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रिया आणि देवदासी किंवा मंदिर दरबारी हे महिलांचा आणखी एक मोठा वर्ग असल्याचे दिसून येते.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

१. या संशोधनाचा उद्देश मध्ययुगात भारतातील महिलांची सामाजिक स्थिती समजून घेणे.
२. मुस्लिम आणि हिंदू महिलांचे जीवन कसे तुलनात्मक आहे यावर ते प्रकाश टाकते
३. मध्ययुगीन काळ भारतातील महिलांसाठी किती कठीण होता याचा अभ्यास करणे.
४. मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार स्त्रियांचा अभ्यास करणे.

मध्ययुगीन काळात महिलांची स्थिती :

मध्ययुगीन काळात महिलांच्या जीवनात लक्षणीय बदल झाले.त्यांना त्यांच्या पुरुषापेक्षा कमी मानले जात असे. मुलीचा जन्म म्हणजे दुखाचे मूळ समजले जात होते काही समुदायांमध्ये, स्त्रीभ्रूणहत्या आणि स्त्रीभ्रूणहत्या या घृणास्पद प्रथा मानल्या जात होत्या, त्यावरून असे दिसून येते की मुलींच्या जन्माचे मूल्य नव्हते.

सती, बालविवाह आणि विधवांना पुनर्विवाह करण्याची परवानगी नसणे यासारख्या इतर प्रथा महिलांना दुय्यम दर्जा देण्याचे उदाहरण आहे. मुलींना उपभोग वस्तु म्हणून पाहिले जात असे त्यांना घरगुती जबाबदाऱ्या पार पाडण्याच्या आणि मुलांची काळजी घेण्याच्या बाबतीत प्रशिक्षण दिले जात असे.त्यांना शिक्षणापासून वंचित केले जात असे, कारण असे गृहीत धरले जात असे की त्या त्यांच्या शैक्षणिक पात्रता, कौशल्ये आणि क्षमता त्यांच्या वैवाहिक कुटुंबात वापरण्यास सक्षम राहणार नाहीत.

मध्ययुगीन काळात महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या :

महिलांना विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागले ज्यामुळे त्यांचा दर्जा घसरला, ज्यात बालविवाह, पडदा प्रथा, सती प्रथा, जौहर आणि मुलींच्या शिक्षणावरील निर्बंध यांचा समावेश होता.

१) पडदा पद्धत:

इस्लामच्या आगमनाने, भारतीय क्षितिजावर नवीन शक्तींचा उदय झाला. मुस्लिमांमध्ये स्त्रियांना बुरखा घालणे ही सामान्य प्रथा होती. इस्लाममध्ये महिलांना मौल्यवान मानले जाते म्हणून त्यांनी परदा आत्मसात करावी आणि पुरुषांना आकर्षित करू नये म्हणून स्वतःला झाकावे अशी रीत होती. मुस्लिमांच्या आगमनाच्या खूप आधी हिंदू मध्येही परदा पद्धत अस्तित्वात होती परंतु रझिया सुलतानप्रमाणे, नूरजहाँ यांनी देखील पडदा पद्धतीला विरोध केला आणि लोकांमध्ये आपले असाधारण व्यक्तिमत्व दाखवले. ती सुद्धा जनतेमध्ये पडदा परिधान न करता वावरत असत.

२) विधवा:

मुस्लिमांमध्ये घटस्फोट आणि हिंदू महिलांसाठी पुनर्विवाह प्रतिबंधित होते. मध्ययुगीन काळात हिंदू समाजात कनिष्ठ जातीतील लोक वगळता विधवांचा पुनर्विवाह पूर्णपणे नाहीसा झाला होता. सतीची प्रथा प्रचलित होती. नवीन लग्न झालेल्या मुलीला सुद्धा त्यांच्या मृत झालेल्या पतींच्या चितेवर सती जावे लागत असे. ज्या विधवा आपल्या पतींसोबत सती जात नसत त्यांना समाजात हीन वागणूक दिली जात असे.

३) बालविवाह :

बालविवाहाची प्रथा ही प्रमुख सामाजिक समस्यांपैकी एक मानली जात होती, कारण त्यामुळे मुलींना त्यांच्या एकूण जीवनमानात सुधारणा घडवून आणणाऱ्या विविध कामांमध्ये आणि उपक्रमांमध्ये भाग घेण्यापासून रोखले जात होते.मुलींना लहानपणापासूनच पुस्तके ऐवजी स्वयंपाक तयार करण्यासाठी वापरले जाणारे साहित्य बाळगावे लागते. ही प्रथा दुर्दैवी होती आणि महिलांच्या प्रगतीतील प्रमुख अडथळ्यांपैकी एक मानले जात होते.

४) सती:

मुघलांच्या आगमनापूर्वी भारतीय समाजात सती प्रथा प्रचलित होती. हिंदू धर्मात पतीच्या मृत्यूनंतर विधवा महिलांना त्यांच्या पतींसह सरणावर जिवंत जाळले जात किंवा स्वतःला जाळून घेण्यास प्रवृत्त केले जात असत. या

प्रथेला मुघल बादशाहनीविरोध केला आणि शक्य तितके प्रतिबंधित करण्यासाठी उपाययोजना केल्या परंतु ती यशस्वी झाली नाही. मुहम्मद तुघलक हा पहिला मध्ययुगीन शासक होता ज्याने सती प्रथेला विरोध केला व सती प्रथेवर निर्बंध घातले. अकबराने सतीप्रथा पूर्णपणे बंदी घातली नसली तरी, त्याने कोतवालांना स्पष्ट आदेश दिले होते की त्यांनी स्त्रीच्या इच्छेविरुद्ध तीला सती जाण्यास प्रवृत्त करू नये

५) महर किंवा हुंडा ही संकल्पना:

कुराणमध्ये चार वेगवेगळे शब्द वापरले आहेत: अजर (बक्षीस), सदुका (विवाह भेट), फरीदा (कायदेशीर बंधन), निहला, हे शब्द मुस्लिम धर्मीय लग्नात महरची संकल्पना परिभाषित करण्यासाठी वापरले जातात. अरबी शब्द 'महर' म्हणजे हुंडा होय, ही पतीकडून लग्नाच्या वेळी पत्नीला देय असलेली रक्कम आहे. कुराणमध्ये महर हा शब्द कुठेही आढळत नाही. तथापि, 'महर' हा शब्द कुराणातील वरील संज्ञांशी समतुल्य आहे. तसेच कुराणात वधूला द्यायच्या किमान आणि कमाल हुंड्याच्या रकमेचा उल्लेख नाही, परंतु ते असे सुचवते की जे त्यांच्या पत्नींना घटस्फोट देतात त्यांनी त्यांच्या क्षमतेनुसार त्यांना योग्य तरतूद करावी म्हणून याचा अर्थ असा होऊ शकतो की लग्न करू इच्छिणाऱ्या पुरुषांनी त्यांच्या श्रीमंतीच्या आधारावर वधूला संपत्ती द्यावी. महर म्हणून दिलेल्या वस्तू किंवा मालमत्तेवर, मालकी केवळ पत्नीची असते. शाही अल-बुखारी आणि शाही मुस्लिमच्या हदीसवरून दोन गोष्टी स्पष्ट होतात: १. वधूला वराकडून भेट वस्तू अनिवार्य आहे. २. पतींनी त्यांच्या क्षमतेनुसार पत्नीला भेटवस्तू द्यावी त्यासाठी हुंड्याची किमान किंवाकमाल निश्चित रक्कम नाही.

६) घटस्फोट:

मुस्लिम धर्मात घटस्फोटाची पद्धत प्रचलित होती, परंतु सुज्ञ आणि सन्माननीय व्यक्तींकडून ती अत्यंत नापसंतीने पाहिली जात होती. निःसंशयपणे, इस्लाममध्ये घटस्फोट कायदेशीर आहे परंतु देवाला तो नापसंत आहे आणि शेवटचा उपाय म्हणून कठोर अटींवरच तो परवानगी देतो. पती-पत्नीमधील मतभेदांच्या बाबतीत, इस्लामने कठोरपणे यावर भर दिला आहे की दोन्ही पक्षांनी मतभेद मिटविण्यासाठी आणि समेट घडवून आणण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले पाहिजेत आणि वैवाहिक वाद सामंजस्याने सोडवले पाहिजेत. इस्लाममध्ये घटस्फोट कायदेशीर आहे कारण विवाह हा दैवी उत्पत्तीचा संस्कार नसून दिवाणी करार मानला जातो आणि म्हणूनच विवाहबंधनाची पूर्तता केली जाऊ शकते. घटस्फोटाच्या संदर्भात हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की पत्नीला योग्य देखभालीचे साधन आणि इतर काही कारणांऐवजी गैरवापराच्या आधारावर विभक्त होण्याची मागणी करण्याचा अधिकार होता. अशा प्रकरणांमध्ये घटस्फोट करण्याच्या प्रक्रियेला 'खुल्द' म्हणून ओळखले जात असे.

७) शिक्षण:

मुघल काळात हिंदू आणि मुस्लिम दोघांमध्येही महिलांचे शिक्षण पुरुषांच्या शिक्षणापेक्षा कमी महत्त्वाचे मानले जात असे. मुलींसाठी स्वतंत्र शिक्षण व्यवस्था नव्हती तर सर्व शैक्षणिक संस्था (मदरसे) मुलांसाठी होत्या. परदा पद्धतीमुळे महिला सार्वजनिक ठिकाणी जाऊ शकत नव्हत्या. म्हणून, महिलांना शिक्षण सहज मिळत नसे. लहान मुली पडदा पाळत नसल्यामुळे, त्या प्राथमिक शाळांमध्ये मुलांसोबत बसत असत. त्यांचे शिक्षण मुख्यतः कुराण वाचणे आणि इस्लामच्या मूलभूत संकल्पना शिकणे असे होते. बहुतेक मुली मकतबमध्ये जात असत कारण प्रथेप्रमाणे जवळच्या मशिदीचा इमाम मुलांना कुराण शिकवण्यासाठी वेळ देत असे.

८) महिलांना मिळणारे संपत्तीमधील हक्क:

वडिलोपार्जित मालमत्तेच्या किंवा वडिलांच्या संपत्तीचा मुलांमध्ये विभाजनाच्या बाबतीत, मुस्लिम महिलांना हिंदूंच्या तुलनेत चांगली वागणूक मिळत असे इस्लामिक वारसा कायदानुसार महिलांना मुलीचा हक्क मान्य आहेपरंतु मुलीचा वाटा मुलाच्या तुलनेत अर्धा होता. दुसरीकडे, हिंदू धर्मात मुलींना वडिलांच्या मालमत्तेचा वारसा मिळत नसे.

मध्ययुगीन काळातील काही प्रमुख महिला :

१) रझिया सुलताना:

सल्तनत काळात, रझिया सुलतानाने वडील इल्तुतमिश (१२११-१२३६) यांच्या नंतर राज्य केले. ती देशावर राज्य करणारी पहिली मुस्लिम महिला होती. रझिया एक बुद्धिमान आणि प्रभावी प्रशासक होती. तिने लढाई, सैन्य व्यवस्था आणि प्रशासनाचे धडे घेतले.

रझिया सुलतान ही दिल्ली सल्तनतची पहिली महिला शासक होती. रफिक झकेरिया यांनी तिच्या जीवनावर आधारित 'रझिया: क्वीन ऑफ इंडिया' नावाचे एक ऐतिहासिक पुस्तक लिहिले. असे म्हटले जाते की, तिच्यात राजाला शोभणारे सर्व गुण होते - परोपकारी, विद्वानांची संरक्षक, कुशल नेतृत्व इत्यादी.

२) कुतलुघ निगार खानुम :

कुतलुघ निगार खानुम ही फरगना प्रांताचा शासक उमर शेख मिर्झा दुसरा याची पहिली पत्नी होती. ती जन्माने मंगोल राजकुमारी होती आणि मंगोलचा युनूस खान याची मुलगी होती. ती एक मंगोल राजकुमारी असल्याने, ती सुशिक्षित होती. भारताच्या मुघल साम्राज्याचे संस्थापक सम्राट बाबरची आई देखील होती.

३) गुलबदन बेगम:

बाबरची मुलगी गुलबदन बेगम ही मुघल काळातील ती पहिली साहित्यिक होती जिने फारसीमध्ये 'हुमायून-नामा' लिहिले जे तिच्या वैयक्तिक अनुभवांवर आणि ज्ञानावर आधारित होते. ते अक्षरशः सम्राट हुमायूनचे चरित्र होते, जे तिच्या प्रगल्भ विद्वत्तापूर्ण वृत्ती आणि सर्जनशीलतेचे सिद्ध करते. गुलबदन बेगमचे सुप्रसिद्ध काम 'हुमायून-नामा' दोन भागात विभागले गेले आहे ज्यामध्ये एक बाबरचा इतिहास आहे आणि दुसरा हुमायूनचा इतिहास आहे. ते अकबराच्या कारकिर्दीच्या पार्श्वभूमीसाठी आवश्यक माहिती देखील पुरवते. तिने राजकीय घटना आणि महत्त्वाच्या लढायांच्या लष्करी मोहिमांची नोंद केली आहे. याशिवाय, गुलबदनने दरबारातील चालीरीती, लग्न समारंभ आणि ती ज्या सामाजिक मेळाव्यात सहभागी झाली होती त्याचे स्पष्ट वर्णन केले. तिच्या कामातील मूक वैशिष्ट्ये हरम, तिच्या बेगम, त्यांचे जीवन आणि चरित्र इत्यादींचे वर्णन करतात. अशा प्रकारे असे म्हणता येईल की, गुलबदनचे हुमायून-नामा हे साहित्यिक आणि राजकीय इतिहास आहे कारण ते साहित्यिक माहितीपेक्षा घरगुती जीवनाबद्दल तपशीलवार माहिती देते. एक महिला असल्याने, तिचे लक्ष प्रामुख्याने स्त्रीलिंगी गोष्टींवर केंद्रित होते आणि तिने हरमच्या लोकांचे जीवन स्पष्टपणे लिहिले. तथापि, जेव्हा शिक्षण महिलांसाठी मर्यादित होते तेव्हा गुलबदनच्या कामाने मुघल स्त्रीत्वाचा दर्जा उत्कृष्टतेच्या शिखरावर पोहोचवला.

४) नूरजहां:

नूरजहां राज्य कारभारात सक्रिय सहभागी होती. ती सौंदर्य आणि लष्करी शौर्याचे प्रतीक होती. भारतीय इतिहासात नूरजहां इतकी शक्ती आणि दीर्घकाळ राज्य इतर कोणत्याही महिलेने केले नाही. जवळजवळ संपूर्ण आधुनिक अफगाणिस्तान, पाकिस्तान, बांगलादेश आणि उत्तर आणि मध्य भारताचा एक मोठा भाग व्यापलेल्या

मुघल साम्राज्यावर प्रभाव पाडण्यात आणि त्याला आकार देण्यात तिने मोठी भूमिका बजावली. भारतीय इतिहासात नूरजहाँ ज्या पद्धतीने एका मुलासह विधवा असून राज्यकारभार सांभाळला तो लक्षात घेण्यासारखी आहे. नूरजहाँ ने राजकीय निर्णयांवर, नाण्यांवर, साहित्यातील डिझाइनवर, वास्तुकलेवर, बागांच्या रचनेवर प्रभाव पाडण्यास सक्षम होती, परदेशांशी व्यापार करत होती. नूरजहाँ, तिच्या महत्त्वाकांक्षी आणि गरिब अनाथांची आई, महिला महिला वर्गाची प्रतिनिधि आणि गरजू लोकांसाठी उदार होती. साम्राज्यावर राज्य करण्याची तिची महत्त्वाकांक्षा आणि तिचे वर्चस्व टिकवून ठेवण्याच्या तिच्या कारस्थानांमुळे जहांगीरच्या कारकिर्दीच्या शेवटच्या काही वर्षांत समस्या निर्माण झाल्या. मुघल दरबारात नूरजहाँचा प्रभाव प्रचंड होता. एकदा, जहांगीर म्हणाला होता की नूरजहाँ राज्यकारभार चालवण्याइतकी हुशार होती.

५) महाराणी ताराबाई:

इसवी सन १६७५ मध्ये जन्मलेल्या ताराबाई या शिवाजी महाराजांच्या मराठा सैन्याचे प्रसिद्ध सर सेनापती (सेनापती) हंबीरराव मोहिते यांची कन्या होत्या. तरुणी म्हणून ती अतिशय स्वतंत्र होती, तिला तलवारबाजी, धनुर्विद्या, घोडदळ, लष्करी रणनीती, राजनयिकता आणि राज्यकलेतील इतर सर्व विषयांमध्ये उत्तम प्रशिक्षण मिळाले होते. वयाच्या ८ व्या वर्षी त्यांचा विवाह छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धाकटे पुत्र राजाराम भोसले यांच्याशी झाला. १७०० मध्ये संभाजी राजेच्या निधनानंतर सिंहासनाचा कोणताही कायदेशीर वारस नसल्यामुळे, महाराणी ताराबाईंनी त्यांचा मुलगा शिवाजी दुसरा याला राजारामचा उत्तराधिकारी म्हणून घोषित केले तिने साम्राज्याच्या प्रशासकीय, न्यायिक आणि लष्करी अधिकारांची जबाबदारी घेतली.

औरंगजेबाचा दरबार इतिहासकार खाफी खान यांनी लिहिल्याप्रमाणे, “तिने तिच्या अधिकाऱ्यांची मने जिंकली आणि औरंगजेबाच्या कारकिर्दीच्या अखेरीपर्यंतच्या सर्व संघर्ष आणि योजना, मोहिमा आणि वेढा यांच्यानंतरही, मराठ्यांची शक्ती दिवसेंदिवस वाढत गेली.”

ताराबाईंनी त्यांच्या पतीच्या हयातीत नागरी, राजनैतिक आणि लष्करी बाबींबद्दलच्या ज्ञानामुळे नावलौकिक मिळवला होता. त्यांनी या ज्ञानाचा वापर आघाडीवरून नेतृत्व करणे, किल्ल्यांमध्ये प्रवास करणे, महत्त्वपूर्ण तह करणे, शस्त्रे आणि सैनिकांची जमवाजमव करणे इत्यादि कार्य केले. मुघल सैन्यातील एक अधिकारी भीमसेन त्यांच्या आठवणींमध्ये नमूद करतात की “ताराबाई तिच्या पतीपेक्षा बलवान शासक होत्या”.

सात वर्षांच्या राजसत्ताधीश म्हणून, ताराबाईंनी एकट्याने औरंगजेबाच्या प्रचंड सैन्याविरुद्ध मराठा प्रतिकाराचे नेतृत्व केले.

६) राजमाता अहिल्याबाई होळकर:

महाराणी अहिल्याबाई होळकर (३१ मे १७२५ - १३ ऑगस्ट १७९५) ही भारतातील मराठा माळवा राज्याची होळकर राणी होती. अहिल्याबाईंच्या कारकिर्दीत सामाजिक कल्याण, सामाजिक न्याय, मानवी समानता आणि शाश्वत विकास होत राहिला. त्यांनी वंचित समुदायांना मुख्य प्रवाहात आणणारी धोरणे आखली, प्रगत शिक्षण दिले, आरोग्यसेवा सुधारली आणि आर्थिक वाढ आणि दळानवळणाला चालना देणारी महत्त्वाची पायाभूत सुविधा निर्माण केली. त्यांच्या राज्यासाठी एक दूरदृष्टी असलेली एक हुशार शासक म्हणून त्यांनी स्वतःला सिद्ध केले.

अनेक इतिहासकारांनी अहिल्याबाईंची बुद्धिमत्ता आणि नेतृत्वगुणांसाठी प्रशंसा केली आहे ‘क्वीन्स ऑफ इंडिया: क्वीन अहिल्याबाई’ या पुस्तकात, असे नमूद केले आहे की त्यांचे ‘शासन आणि व्यक्तिमत्त्व’ हे ज्ञान, करुणा आणि न्याय्यतेचे मिश्रण होते. ब्रिटिश इतिहासकार कर्नल जेम्स ग्रँट डफ यांनी त्यांचे वर्णन “एक अतिशय बुद्धिमान महिला म्हणून केले ज्यांच्याकडे विवेक आणि निष्पक्षतेने राज्य करण्याची विवेक आणि जोम होता.” हे ऐतिहासिक

दृष्टिकोन केवळ प्रादेशिक विस्तारापेक्षा सामाजिक कल्याणाला प्राधान्य देणाऱ्या शासक म्हणून त्यांची अद्वितीय भूमिका अधोरेखित करतात.

अहिल्याबाईंच्या कालखंडाचा सर्वात महत्त्वाचा पैलू म्हणजे शिक्षण क्षेत्रातील त्यांचे अग्रगण्य कार्य. सामाजिक सक्षमीकरणासाठी शिक्षण महत्त्वाचे आहे हे त्यांना माहीत असल्याने, त्यांनी त्यांच्या राज्यात असंख्य शाळा आणि शिक्षण संस्था स्थापन केल्या. अहिल्याबाईंनी महिला शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करून सामाजिक नियम मोडले, समाजाच्या प्रगतीसाठी महिला सक्षमीकरण आवश्यक आहे हे समजून घेतले.

निष्कर्ष:

- १) मध्ययुगीन भारतातील महिलांचा समाजात मोठा प्रभाव होता आणि त्यांनी सामाजिक, सांस्कृतिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आणि समाजात त्यांना मानाचे स्थान मिळवले.
- २) भारतात मुघलांच्या आगमनानंतर महिलांच्या स्थितीत बदल झाला. मुघल भारतात महिलांचा राजकारणात सहभाग आणि त्यांचे स्थान त्यांच्या रक्ताच्या नात्यापेक्षा त्यांच्या वैयक्तिक क्षमतेवर अवलंबून होते, जसे की महम अनागा, ज्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.
- ३) समकालीन राजकारणात शासक वर्गातील महिलांचे योगदान आणि हस्तक्षेप ही महिलांचे स्थान प्रतिबिंबित करतो.
- ४) काही प्रकरणांमध्ये, महिलांना राज्यकारभारही सोपवण्यात आला होता. मुस्लिम महिला आणि मुघल हरममधील महिलांव्यतिरिक्त, हिंदू महिलांनीही मुघल भारताच्या राजकारणाच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली दिसते.
- ५) मुघल भारतातील महिलांच्या बाबतीत सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय-धार्मिक दोन्ही क्षेत्रात महिलांच्या परिस्थितीत चढ-उतार होत राहिले.
- ६) मध्ययुगीन काळात महिला सामाजिक जीवनात पती किंवा इतर पुरुष नातेवाईकांवर अवलंबून राहणे प्रचलित होते. मध्ययुगात स्त्रियांसाठी शिक्षणाचे कोणतेही मार्ग नसल्यामुळे, त्या शोषित वर्ग बनल्या.
- ७) पडदा पद्धत, विधावाची स्थिति, बालविवाह, सती या पद्धती प्रचलित काळात असलेले सामाजिक कलंक होते.
- ८) वडलोपार्जित संपतीच्या वाट्यात मुस्लिम महिलांना हिंदू महिलांच्याच्या तुलनेत चांगली वागणूक मिळत असे.
- ९) मध्ययुगात स्त्रियांना पुरुषाइतके मानाचे स्थान नसले तरी स्वकर्तृत्वाच्या बळावर रझिया सुलतानकुतलुघ निगार खानुम, गुलबदन बेगम, नुराजहां, महाराणी ताराबाई, अहिल्यादेवी होळकर यांच्या सारख्या स्त्रियांनी ठसा उमटवला.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. काळे, चा. भी., नुराजहां, दुसरी आवृत्ती पारिजात प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१३
२. कदम य. न., समग्र भारताचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २००७
३. अन्सारी, मुहम्मद अझहर, 'द हॅरेम ऑफ द ग्रेट मुघल्स', आयसी, ३४, जानेवारी, १९६०
४. मजुमदार, आर. सी., द हिस्ट्री अँड कल्चर ऑफ द इंडियन पीपल: द मुघल एम्पायर, बॉम्बे, १९७४
५. ढवळे प्र. क्र., बारगळ बा. सा., मध्यकालीन भारत, विद्या प्रकाशन नागपूर, १९७१
६. पाटील, लि., भारतीय स्त्री जीवन, मेहता पब्लिशर्स, पुणे, १९९०
७. <http://nrcw.nic.in/index2.asp?sublinkid=450>
८. <https://legalserviceindia.com/legal/article-5962-women-in-hindu-and-islam.html>

-
९. <https://prepp.in/news/e-492-women-in-the-medieval-period-medieval-india-history-notes>
 १०. https://www.researchgate.net/publication/३४९१२६२८३_Understanding_the_Status_of_Women_in_Medieval_India